

rechtelijke oorsprong includeert hij cijzen die kennelijk van hof rechtelijke oorsprong zijn en laat hij merkwaardigerwijs de ontginningscijzen buiten beschouwing; hetgeen hij in een volgende paragraaf zegt over 'wijze van betaling' is bovendien onzorgvuldig geformuleerd (201) met noot 12 'zo is ook het zilvergeld ontstaan'- als komische noot. Waarop baseert hij de stellige mening (220) dat in Overijssel het stroomregaal (en dus het visserij regaal) 'oudtijds' niet werd 'erkend'? De bisschoppen van Utrecht oefenden op de IJssel - ongetwijfeld regale - tolrechten uit en de piscatio die Prüm aan de mond van de IJssel heeft gehad zal zeker op visserijregaal teruggaan. De paragraaf over de dertiende penning zou gewonnen hebben bij een vergelijking met de oudtijds in Kamperveen opgebrachte 'landwinning'. Sprekend over het veerrecht herinnert schrijver eraan dat dit in Zeeland wel, elders niet een ambachtsgevolg was, maar hij vraagt zich niet af of hiervoor een verklaring te vinden is; mocht echter in Zeeland dat verschijnsel in verband staan met de tolrechten welke de heren in kwestie in een eerder stadium op de rivier uitoefenden, dan zou dat van belang zijn voor (244) aangeroerde aanspraken op vervangende rechten bij opheffing van de veerdienst. Dat het recht van wind vang een uitloei is van het windrecht (regaal) (193) wordt door nadere behandeling van het onderwerp niet ondersteund. In feite laat schrijver het ontstaan van dit recht verder buiten beschouwing en beperkt hij zich tot het citeren van enkele zestiende- en zeventiende-eeuwse octrooien. Toch zijn hierover wel oudere gegevens te vinden, ook al is helaas de veertiende-eeuwse bepaling over 'boemen die den moeien hinderen' uit het Kamper Gulden Boeck onleesbaar weggeradeerd. Er is wel een Kamper schepenakte uit 1329 die over windvang gaat en een servituut lijkt te betreffen.

Maar veel doen deze details er niet toe. De paragrafen over de ontstaansgeschiedenis zijn in feite een toegift op een boek dat zijn belang ontleent aan de wetgeving en jurisprudentie, in het bijzonder in de tijd na het ancien régime.

J. A. Kossmann-Putto

H. van der Wee en E. van Cauwenberghe, ed., *Productivity of Land and Agricultural Innovation in The Low Countries (1250-1800)* (Leuven: Universitaire Pers, 1978, xi + 188 blz., 580 BF, ISBN 90 618 6073 3).

Deze niet zo omvangrijke bundel is niettemin een kostbare aanwinst voor de geschiedenis der Nederlanden en voor de sociaal-economische geschiedenis. Dit gemeenschappelijke rapport over de evolutie van de landbouwopbrengst in de Nederlanden, bijeengebracht naar aanleiding van een der thema's op het Internationaal Congres te Edinburgh in 1978, is reeds door het onderwerp zelf belangwekkend genoeg; de landbouwproductiviteit staat immers centraal in de zo actuele groeiproblematiek. De faam van de tien medewerkers (zeven Belgen, twee Nederlanders en een Amerikaan), die allen op dit terrein reeds hun sporen hebben verdiend, staat daarenboven borg voor de kwaliteit van de bundel, waarin niet alleen heel wat vers materiaal werd verwerkt en originele standpunten werden ingenomen, maar waarin bovendien diverse nieuwe cijferreeksen werden gepubliceerd.

De bundel bestrijkt feitelijk de jaren 1347-1809, de enkele cijfers uit de dertiende eeuw voor Sint-Truiden niet te na gesproken. De ganse Nederlanden komen echter niet aan bod. Wel vertegenwoordigd zijn Zuid-West-Brabant (F. Daelemans), de omgeving van Leuven en Tienen (M. J. Tits-Dieuaide), het Land van Zele in de omgeving van Dendermonde (F. de Wever), het Land van Aalst (C. Vandenbroeke-W. Vanderpijpen), de domeinlanden in Vlaanderen en Brabant, speciaal rond Ninove, Sluis, Tienen, Turnhout en Petegem (E.

van Cauwenberghe-H. van der Wee), het gebied Milmort-Visé-Vottem ten noorden van Luik (M. P. Gutman), Zuid-Limburg van Maastricht tot Sint-Truiden (J. Jansen) en Noord-Holland (A. M. van der Woude).

De moderne kaart van de Benelux, die vooraan in de bundel als situeringshulp wordt afgedrukt, kan daarbij misleidend werken. Alle plaatsen die in de teksten of in de inleiding zelfs maar terloops werden vermeld, werden erop aangeduid. De beperktheid en de aard van de beschikbare bronnen brengen mee dat de gebundelde bijdragen niet steeds makkelijk vergelijkbaar zijn. Soms handelen zij noodgedwongen slechts over een onderdeel van de door de bundel bestreken periode en vooral benaderen zij het probleem van de landbouwopbrengst uit een verschillende hoek, naar gelang de aard van de geraadpleegde bronnen of naar gelang het persoonlijke standpunt van de auteurs. De landbouwopbrengst heeft op zichzelf immers tal van aspecten. De eertijds vooral opgang makende methode waarbij de produktiviteit van het zaad werd gemeten (*yield ratio's*) is duidelijk in de minderheid. Bij voorkeur meet men de globale graanopbrengst van de bodem, uitgedrukt in hoeveelheden, of haar waarde. Ook andere begrippen komen hier of daar aan bod: de opbrengst in hoeveelheid of in waarde van alle landbouwproducten, de fysische en de economische produktiviteit, zelfs de landrente of pacht, hetzij in absolute waarde, hetzij als percentage van het in de bodem geïnvesteerde kapitaal.

Om de gaten in de puzzel op te vullen en om uit de bijeengebrachte bijdragen toch een afgeronde synthese te presenteren heeft een der uitgevers, H. van der Wee, het hier aangeboden materiaal verwerkt met de reeds uit de literatuur bekende gegevens. Met de hem eigen krachtige zin voor synthese heeft hij een algemene evolutie geschetst van de landbouwopbrengst in de Nederlanden van het midden der dertiende tot het begin der negentiende eeuw. Hij plaatst daarbij de Nederlanden als het ware in reliëf op een Europese achtergrond en verzoent in zijn uiteenzetting op briljante wijze kwantitatieve gegevens, kwalitatieve aanduidingen en de economische theorie. De werken waarop hij zich beroept buiten de onderhavige bundel, werden in een lijst achter zijn inleiding aangegeven. Men kan het enigszins betreuren dat deze niet iets breder werd opgevat: als een soort van kritische bibliografie over het onderwerp. De bundel in zijn geheel zou dan, nog meer dan nu, als een vertrekbasis kunnen dienen voor alle onderzoekingen op dit terrein.

Enkele standpunten in de inleidingen zullen mogelijk op tegenspraak stuiten. Dit is waarschijnlijk het geval met de nogal besliste manier waarop de auteur stelling kiest in het debat over de zogenaamde agrarische revolutie van de achttiende eeuw. Tegen de recente Franse stellingnamen (onder meer van M. Morineau) en deze van C. Vandenbroeke-W. Vanderpijperi (in deze bundel zelf) verdedigt hij met klem dat de economische produktiviteit en de globale landbouwproduktie zijn toegenomen. Ook zijn optimistische visie over de situatie in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen zal niet door iedereen worden onderschreven. Tenslotte steunt zij op zeer weinig concrete elementen. De reeksen van de tiendenopbrengsten en van de *yield-ratio's* en van de pachten zijn voor de late middeleeuwen fragmentair en vangen vrij laat aan. Al te gemakkelijk kan dan een traag herstel geïnterpreteerd worden als een groei of stabilisatie op hoog niveau. De evolutie van de bedrijfsomvang en de trend van de pachten die trouwens niet overal analoog is, kunnen inderdaad gunstig worden geïnterpreteerd, maar zij zijn functie van zo veel variabelen dat ook een andere uitleg mogelijk blijft. Als verklaring voor de relatieve agrarische welvaart in deze eeuwen wordt de voortschrijdende urbanisering (tot 1430) aangevoerd. Het wil ons voorkomen dat dit, zeker voor Vlaanderen en Brabant, zonder meer positieve gegevens op nogal wat scepticisme zal stuiten.

Door de geboden bijdragen, hun inhoud en hun materiaal, en door de stimulerende inlei-

ding belooft deze publikatie een belangrijke mijlpaal te worden in de economische geschiedenis der Nederlanden.

R. van Uytven

J. W. van Petersen, *De Waterplaag. Dijkdoorbraken en overstromingen achter Rijn en IJssel* (Zutphen: De Walburg Pers, 1978, 160 blz., f45,-, ISBN 90 6011 274 1).

Het begin van een georganiseerde waterstaatszorg in Gelre zo'n 650 jaar geleden heeft in de afgelopen tijd aanleiding gegeven tot enkele nieuwe boeken. Eerder al werden in dit tijdschrift werken over de Nederbetuwe (93 (1978) 156) en de Tieler- en Bommelerwaarden (94 (1979) 102-104) besproken. De streekarchivaris van De Liemers en Doesburg, J. W. van Petersen, wierp in dit verband ook een balletje op en prompt resulteerde dit in een opdracht van het polderdistrict Rijn en IJssel de waterstaatkundige geschiedenis van het gebied tussen Rijn en IJssel te schrijven. De inventarisatie van de oude polderarchieven had de archivaris al in 1973 aangevangen en deze arbeid leverde hem een degelijke basis om zich van zijn nieuwe taak te kwijten: *De Waterplaag* is het resultaat.

Het thema van het boek - de titel wijst er reeds op - is wijder dan een bestuurs- en rechts-geschiedenis van de streek tussen Spijk en Doesburg, welke de Liemers en het Gelders Eiland, dat door het graven van het Pannerdens Kanaal ontstond, omvat. De auteur heeft het verschijnsel 'overstromingen' met al zijn implicaties voor het menselijk handelen centraal willen stellen. Door geregeld te citeren uit verslagen van tijdgenoten, ruimschoots ondersteund door zorgvuldig geselecteerd illustratiemateriaal (liefst 87 afbeeldingen en kaarten), is een afwisselend verhaal ontstaan dat voor een breder lezerspubliek interessant is.

In een eerste hoofdstuk wordt de geschiedenis van de waterbeheersing behandeld. Nadat de schrijver eerst kort aandacht gegeven heeft aan de diverse theorieën omtrent de zogenaamde Drususgracht, de IJsselloop tussen Westervoort en Doesburg welke kort vóór het begin van onze jaartelling door de Romeinen tot stand gebracht zou zijn, schakelt hij snel over naar de ontginningsactiviteiten uit de twaalfde eeuw. Het zijn de graven van Gelre en Kleef geweest die in 1328 voor het eerst een institutioneel kader schiepen voor het jonge ontginningsgebied van de Liemers. Zij regelden het toezicht op de dijken en kondigden de aanleg van sluizen en weteringen aan; het in 1327 uitgevaardigde dijkrecht van de Betuwe werd hier van toepassing verklaard. Wat al te snel wordt dan de aandacht verschoven naar de achttiende eeuw toe, waarover blijkbaar meer gegevens ter beschikking staan. Dat de behartiging van gemeenschappelijke belangen van de bevolking over de staatkundige grenzen heen een voortdurend probleem vormde, behoeft niet te verbazen. De plaatselijke bevolking werd geregeld de dupe van touwtrekkerij op hoog gewestelijk niveau. Over de plichten van de dijk-'gerechtigden' in de afzonderlijke polders en over de plaatselijke organisaties, waarover archivalische informatie al daterend uit de vijftiende eeuw bestaat, wordt helaas weinig gezegd. Vrij technisch zijn de paragrafen gewijd aan kering van het buitenwater, ontwatering en rivierbeheer door hogere overheden, waarbij de ontwikkelingen in de achttiende en negentiende eeuw de meeste aandacht krijgen; de opgenomen kaarten verduidelijken echter veel.

In het tweede hoofdstuk worden de overstromingen ten tonele gevoerd: oorzaken, middelen ter voorkoming, hulpverlening, isolering en dergelijke facetten komen daarbij aan bod. De informatie blijkt ook hiervoor hoofdzakelijk afkomstig uit het laatst van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw, maar ik maak me toch sterk dat er uit vroeger tijd meer archivalische gegevens op te diepen zijn dan er nu lijken te bestaan. Het zeer belangrijke aspect van de economische schade berokkend door dergelijke meteorologische